

wielkksiążęcych i bojarskich pochodziło 27 kościołów parafialnych. Na lata 1431—1500 przypada 65 fundacji kościołów. Do tego dochodzą fundacje biskupie i w sumie otrzymujemy 103 nowe kościoły parafialne. Z pierwszej połowy XVI wieku pochodzi 27 kościołów fundacji gospodarskiej, 95 prywatnej, 7 duchownej — razem 129 nowych parafii. Ogółem w połowie XVI w. było ok. 259 kościołów. Rozmieszczenie obrazowo ilustruje zamieszczona mapa, a liczne tabele i wykresy wyraźnie dokumentują wywody Autora. Zakładanie parafii przyczyniało się do rozszerzania katolicyzmu i stąd uzasadnienie fundacji 2 kościołów daleko poza granicami Litwy w prawosławnej Rusi, aby mogły służyć Litwinom. Zakładane parafie spełniały swoje funkcje szerzenia i utrwalania wiary katolickiej, a szkoły parafialne szerzyły oświatę. Należy jeszcze dodać, że parafie spełniały również rolę w administracji państwowej. Całość pracy prowadziło duchowieństwo zrazu czysto polskie, później rodzime, kształcone zwykle u plebanów. Autor przypuszcza, że księży musiało być około 500, wydaje się że liczba ta jest stanowczo za wysoka, szczególnie kiedy porównamy ją z innymi diecezjami; a przeciętnie na parafiach bywał tylko pleban mając do pomocy rektora szkoły lub organistę. Trudno jednak coś pewnego mówić o stanie moralnym i wykształceniu wobec braku pełnej dokumentacji. Zarządzenia synodów nie ilustrują rzeczywistego obrazu.

Trzeci rozdział mówi o rozwoju uposażenia biskupstwa wileńskiego, które otrzymało stosunkowo dużo włości; nieco uboższe były dobra stolowe kapitulne, prebendy posiadali wszyscy prałaci. Uposażenie parafii było różne, rozpiętość ilustrują zamieszczone zestawienia. W tym rozdziale brak jest skali porównania z innymi diecezjami, które posiadają opracowane swoje latyfundia. Bo przecież wiemy, że biskupstwo wileńskie nie należało do intratnych i bogatych, a raczej do średnio uposażonych.

J. Ochmański na podstawie interpretacji literatury drukowanej i korzystając z nowych źródeł archiwalnych, zgodnie ze współczesnymi badaczami czy to szkoły francuskiej Le Brasa¹² czy ośrodka lubelskiego¹³, w dość interesujący sposób przedstawił dzieje wileńskiej diecezji na przestrzeni 1386—1555. Niewątpliwie wiele zagadnień oczekuje dopracowania, a to zależne jest od dotarcia do źródeł, które — należy przypuszczać — zachowały się w archiwach w Wilnie czy w Polsce. Mankamentem jest brak szczegółowego omówienia źródeł archiwalnych. Dowiadujemy się o nich tylko z wykazu skrótów, przy czym autor nie zajął stanowiska na ile zostały wykorzystane; anonsowanie kilkoma

¹² G. Le Bras, *Institutions ecclésiastiques de la chrétienté médiévale. Préliminaire et 1ère partie*, Paris 1959 s. 1145; *Etudes de sociologie religieuse*, t. 1: *Sociologie de la pratique religieuse dans la campagne française*, Paris 1955.

¹³ *Kościół w Polsce*, t. 1: *Sredniowiecze*, pod red. J. Kłoczowskiego, Kraków 1966 s. 675.

wyrazami, że „odkrycie nowych źródeł w archiwach wileńskich” pozwala autorowi na nowe dane jest stanowczo niewystarczającym. Wydaje się koniecznością opublikowanie stanu źródeł archiwalnych, jakie obecnie znajdują się odnośnie biskupstwa wileńskiego, choćby w formie artykułu przez autora najbardziej kompetentnego w tej sprawie.

Ks. Roman Nir

OWOC TRZYDZIESTOLETNIJ PRACY NAUKOWEJ KSIĘDZA PRAŁATA ALFREDA SABISCHA

Nauka historyczna otrzymała ostatnio wartościowe dzieło źródłowe, owoc długich wysiłków i dociekań, niezmiernie ważne dla dalszych badań na polu historii Kościoła, mianowicie protokóły sesji kapituły katedralnej we Wrocławiu z pierwszej połowy XVI wieku, wydane dzięki niezmierniej pracowitości i cierpliwości ks. prałata Alfreda Sabischa, który przed 30 latami rozpoczął nad nimi badania.

W zbiorach Archiwum Archidiecezjalnego we Wrocławiu znajdują się, z pewnymi lukami, oryginały protokółów z odbywanych sesji kapitulnych od 1500 roku¹ pod ogólnym tytułem: *Acta Capituli*, które stały się przedmiotem starannego opracowania i wydania przez ks. Sabischa.

Pierwszym zaczątkiem tej mozolnej pracy były badania naukowe autora nad monografią historyczną biskupa Baltazara z Promnicy, ordynariusza wrocławskiego. Dzięki pomocy ks. Adolfa kardynała Bertrama mógł on wykonać fotografie protokółów, a później przystąpić do przepisywania tekstu. Usilne prace ks. Sabischa w Archiwum Archidiecezjalnym we Wrocławiu, prowadzone w latach 1948—1960, dopomogły uzupełnić teksty, dokonać przeprowadzenia niezbędnych podkładów archiwalnych i uzupełnić literaturę. Władze polskie pozwoliły autorowi w 1960 roku przy wyjeździe z Wrocławia do Bochum zabrać odpisy i uzupełnienia archiwalne. Dzięki tym względom praca mogła ujrzeć światło dzienne, o którą wołano ze strony naukowców już od roku 1900.

Protokóły sesji kapituły katedralnej we Wrocławiu dają obraz ówczesnych czasów i warunków pierwszej połowy XVI wieku, przede wszystkim omówienie spraw kościelnych, ich przeciwności i rozwój. Opracował je i przygotował do druku ks. prałat dr Alfred Sabisch, urodzony 24 lipca 1906 roku, święcony we Wrocławiu 1 lutego 1931 roku, dawniejszy nauczyciel religii w Opolu, prefekt konwiktów studentów w Gliwicach². Protokóły wyszły drukiem w 1972 roku w serii „For-

¹ Bp W. Urban, *Katalog Archiwum Archidiecezjalnego we Wrocławiu. Rękopisy*, Lublin 1965—1968 s. 35—38.

² *Handbuch des Erzbistums Breslau für das Jahr 1942*, Breslau 1942 s. 12.

schungen und Quellen zur Kirchen und Kultur-geschichte. Ostdeutschlands" wydawanej przez profesora Bernharda Stasiewskiego, w Böhlau Verlag (Köln-Wien) pt. *Acta Capituli Wratislaviensis 1500—1562. Die Sitzungsprotokolle des Breslauer Domkapitels in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts*. Ze względu na wielką objętość tom pierwszy wyszedł w dwóch częściach (Halbband), o łącznej sumie stronic LXVIII + +1000. Pierwsza część obejmuje lata 1500—1513, druga 1514—1516. Tom pierwszy zawiera przedmowę, wykaz literatury, skróty oraz wprowadzenie na temat całości wydania, wyjaśnienia do tomu pierwszego, wykaz kanoników wrocławskich z lat 1500—1515, następnie same teksty protokółów. W tomie pierwszym zawarto 1049 protokółów sesji kapituły wrocławskiej.

Ks. Sabisch podjął się wielkiego trudu i dał nauce ogólnej cenne źródło do badań naukowych. Autor przygotował się dobrze, zanim podjął się tak wielkiego dzieła. W roku 1935 przedłożył katolickiemu Wydziałowi Uniwersytetu Wrocławskiego rozprawę historyczną celem uzyskania stopnia doktora teologii, pt. *Beiträge zur Geschichte des Breslauer Bischofs Balthasar von Promnitz (1539—1562)*. I. Teil: *Bis zum Regierungsantritt*. Praca ta wyszła drukiem w serii „Zur schlesischen Kirchengeschichte” (Nr 16) wydawanej przez ks. prof. Hermanna Hofmanna, pod zmienionym nieco tytułem: *Beiträge zur Geschichte des Breslauer Bischofs Balthasar von Promnitz (1539—1562)*. I. Teil *Wahl und Regierungsantritt*, Breslau 1936, ss. VI, 90. Praca składa się z dwóch części, mianowicie opisuje wybór biskupa Baltazara z Promnicy w 1539 roku i jego ustosunkowanie się do protestantów. Oparta jest głównie o materiały archiwalne (*Acta Capituli*). Została ona napisana za zachętą ks. profesora Franciszka Seppelta, profesora uniwersytetu wrocławskiego, wybitnego znawcy historii papieży.

W 1936 roku ks. Sabisch ogłosił następną pracę na tema biskupa Baltazara z Promnicy, owoc swych dalszych badań, mianowicie o jego kanonikacie³ we Wrocławiu i o jego ustosunkowaniu się jako biskupa do religijnych procesów owych czasów⁴. W następnym roku (1937) ukazała się praca ks. Sabischa o pochodzeniu i studiach biskupa Baltazara z Promnicy⁵. Zaso-bom biblioteki bylej kolegiaty w Opolu, zwłaszcza inkunabułom i wczesnym drukom, poświęcił ciekawą rozprawę w 1939 roku⁶, dając w niej dowód wielkiej erudycji i zamiłowania. Ciekawe

³ *Balthasar von Promnitz als Kanonikus im Breslau 1526 bis 1539*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens” 70: 1936 s. 224—250.

⁴ *Die Stellung des Breslauer Bischofs Balthasar von Promnitz (1539—1562) zur religiösen Umwälzung seiner Zeit*, „Ostdeutsches Pastoralblatt” 1936 s. 130—137, 165—168.

⁵ *Zur Geschichte des Breslauer Bischofs Balthasar von Promnitz (1539—1562)*. Herkunft und Studiengang, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte” Bd 2: 1937, s. 101—116.

⁶ *Die Bibliothek des ehemaligen Kollegiatstiftes zum Heiligen Kreuz in Oppeln mit Verzeichnis der Incunabeln und Frühdrucke bis 1530*, „Arch. f. schles. Kirchengesch.” Bd 4: 1939 s. 125—148.

zagadnienie zależności biskupstwa wrocławskiego, powstałego w 1000 roku w czasach Bolesława Chrobrego, od metropolii gnieźnieńskiej rozwinął w specjalnej pracy pt. *Bisum Breslau und Erzbisum Gnesen vor allem im XVI und XVII Jahrhundert. Ein Beitrag zur Geschichte der Exemption Breslaus*⁷, w której dochodzi do zdania, że biskupstwo wrocławskie faktycznie już w 1641 roku zostało egzymowane od zależności metropolitalnej w Gnieźnie, a uznanie tego stanu przez Rzym dokonano się w 1821 roku bullą *De salute animarum*. Nie wchodzimy tu w meritum stwierdzeń autora, ale pragniemy tylko przypomnieć, że o tej pracy wyrażano się również i w nauce polskiej bardzo pozytywnie. Uznano ją za „najbardziej wartościową”⁸. Powiedziano, że całość wywodów ks. Sabischa cechuje „duża bezstronność i odwaga w korygowaniu tendencyjnych poglądów”⁹.

Ciekawym zjawiskiem liturgicznych zmian w okresie rozwijającego się protestantyzmu na Śląsku zajął się ks. Sabisch w rozprawie o kanonie Ambrożego Moibana¹⁰.

Do działalności biskupa Baltazara z Promnicy nawiązał w specjalnej pracy o jego liście pasterskim do duchowieństwa i kandydatów do święceń z 1555 roku¹¹.

W związku z przeprowadzanymi pracami wykopaliskowymi w prezbiterium katedry wrocławskiej, w którym odkryto cenne dowody romańskiej świątyni¹², ks. Sabisch ogłosił wnikliwe studium o najstarszych grobach biskupich i ich rozmieszczeniach w podziemiach¹³. Poważny wkład ma też ks. Sabisch w dziele profesora Jakuba Sawickiego o synodach diecezji wrocławskiej¹⁴. Swoje zainteresowanie skierował też on ku romańskiej katedrze we Wrocławiu biskupa Waltera, zmarłego

⁷ „Arch. f. schles. Kirchengesch.” Bd 5: 1940 s. 96—141.

⁸ L. Winowski, *Stosunki między biskupstwem wrocławskim a metropolią gnieźnieńską w l. 1740—1748*, Poznań 1953 s. 321.

⁹ Tamże, s. 623.

¹⁰ *Der Messcanon des Breslauer Pfarrers Dr. Ambrosius Moibanus. Ein Beitrag zur Geschichte des protestantischen Gottesdienstes in Schlesien in der ersten Jahrzehnten der Glaubensspaltung*, „Arch. f. schles. Kirchengesch.” Bd 3: 1938 s. 98—126.

¹¹ *Das Hirtenschreiben des Breslauer Bischofs Balthasar von Promnitz an den Klerus und die Weilekandidaten vom Jahre 1555, seine Veranlassung und seine Folgen*, „Arch. f. schles. Kirchengesch.” Bd 8: 1950 s. 77—104.

¹² Ks. W. Urban, *Katedra wrocławska*, Wrocław 1951 s. 6.

¹³ *Die ältesten Bischofsgräber im Breslauer Dom. Studien zur Freilegung der Gräfte im unteren Planum des Hohen Chores (November 1950 bis März 1951)*, „Arch. f. schles. Kirchengesch.” Bd 20: 1962 s. 126—225.

¹⁴ J. Sawicki, *Synody diecezji wrocławskiej i ich statuty*. Na podstawie materiałów przysposobionych przy udziale Alfreda Sabischa, Wrocław 1963 *Concilia Poloniae. Źródła i studia krytyczne*. T. 10.

go w 1169 roku¹⁵. Wrocławską katedra była tematem dalszych dociekań ks. Sabischa, mianowicie topografia Ostrowia Tumskiego w XVI wieku¹⁶ i w XVIII wieku¹⁷; dalej zainteresowali go kanonicy katedralni XVI wieku¹⁸ oraz dzwony katedralne około 1500 roku¹⁹. Również i najnowsze dzieje diecezji wrocławskiej znalazły się w kręgu prac ks. Sabischa, mianowicie wybór wikariusza kapitulnego w 1951 roku²⁰, sprawa duszpasterstwa ludności niemieckiej²¹ oraz kwestie normowania organizacji kościelnej na Śląsku po 1945 roku²².

Uwieńczenie dotychczasowych wszystkich prac ks. Sabischa stanowi niewątpliwie wydanie Acta Capituli Wratislaviensis, źródła pierwszorzędnej wagi. Osiągnięcie to jest wynikiem mrówczej pracy i pilności oraz wewnętrznej mobilizacji autora. Bogactwo komentarzy rzeczowych, wykaz miejscowości niemiecko-polskich i polsko-niemieckich słownik wyrazów zachodzących w protokołach kapitulnych, indeks osób, miejscowości i rzeczy składają się na użyteczność wydanego źródła.

Ks. Alfredowi Sabischowi nauka polska i niemiecka jest wdzięczna za poniesiony trud przy opracowaniu tego źródła kapitulnego, tak doniosłego dla badań kościelnych.

Bp Wincenty Urban

¹⁵ *Der romanische Dom des Breslauer Bischofs Walter (+1169) und seine Krypta*, „Arch. f. schles. Kirchengesch.” Bd 21: 1963 s. 43—72.

¹⁶ *Zur Topographie der Breslauer Dominsel im 16. Jahrhundert*, w: *Beiträge zur schlesischen Kirchengeschichte. Gedenkschrift für Kurt Engelbert*, hrsg. von B. Stasiewski, Köln-Wien 1969 s. 275—293.

¹⁷ *Die Brandkatastrophe auf der Breslauer Dominsel am 9. Juni 1759 und ihre Folgen für die bis 1945 geltende räumliche Gestaltung. Ein Beitrag zur Topographie der Breslauer Dominsel seit der Mitte des 18. Jahrhunderts*, „Arch. f. schles. Kirchengesch.” Bd 28: 1968 s. 191—209.

¹⁸ *Breslauer Domherren des 16. Jahrhunderts. Im Umkreis ihres Dienstes und ihrer Häuslichkeit*, w: *Reformata Reformanda. Festgabe für Hubert Jedin zum 17. Juni 1965*, Bd 2, Münster 1965 s. 144—176.

¹⁹ *Die Glocken der Breslauer Domkirche um 1500. Eine Untersuchung*, w: *Schlesische Studien*, hrsg. von A. Hayduk, München 1970 s. 41—49.

²⁰ *Die Wahl bzw. Bestellung des Kapitularvikars in Breslau am 26. Januar 1951 kirchenrechtlich und zeitgeschichtlich untersucht*, „Arch. f. schles. Kirchengesch.” Bd 23: 1965 s. 190—210.

²¹ *Die seelsorgliche Betreuung der katholischen deutschen Restbevölkerung in Breslau und der Provinz Niederschlesien seit dem Jahre 1945*, „Arch. f. schles. Kirchengesch.” Bd 27: 1969 s. 177—201.

²² *Dokumente zu den Reisen des Kattowitzer Bischofs Adamski im oberschlesischen Teil des Erzbistums Breslau im Mai und Juni 1945*, „Arch. f. schles. Kirchengesch.” Bd 30: 1972 s. 171—201.

CZY KS. JÓZEF WILPERT — ARCHEOLOG BYŁ MISTRZEM SŁUGI BOŻEGO ARCYBISKUPA JÓZEFA BILCZEWSKIEGO?

Ks. Jerzy Piłta zamieścił dłuższą recenzję o ciekawym w naszej rzeczywistości dziele: *Hagiografia polska. Słownik bio-bibliograficzny*. Dzieło zbiorowe pod redakcją o. Romualda Gustawa OFM (tom 1—2, Poznań 1971—1972 Księgarnia Św. Wojciecha), które ocenił jako najlepsze dzieło z dziedziny polskiej hagiografii i jedno z najpoważniejszych dzieł polskiej teologii w ogóle („Gość Niedzielny” R. 27: 1973 nr 1 s. 5—6). Recenzent wysunął jednak pewne zastrzeżenia i uwagi, których nie da się uzasadnić i dla dobra sprawy obiektywnej należy je sprostować. Chcę tutaj zwrócić uwagę na jedno tylko zastrzeżenie podane w wymienionej recenzji odnośnie życiorysu arcybiskupa Józefa Bilczewskiego. Recenzent pisze, że na jego drodze naukowej, wtajemniczenia w studium archeologii, obok Jana Chrzyciela de Rossi'ego, „drugim jego mistrzem, z którym się bardziej związał, był ks. Józef Wilpert”. Na poparcie swej uwagi powołał się na artykuł ks. profesora Jana Fijałka pt. *Dwaj uczeni biskupi polscy*, zamieszczony w „Nova Polonia Sacra” (1926 t. 2 s. 223—230). Artykuł ten jest „wspomnieniem pośmiertnym” poświęconym pamięci arcybiskupa Józefa Bilczewskiego, zmarłego w 1923 roku i biskupa Józefa Sebastiana Pelczara, zmarłego w 1924 roku.

Ks. Fijałek pisał w wymienionym artykule na temat arcybiskupa Bilczewskiego między innymi: „Bawiąc w Rzymie zetknął się z księciem archeologów chrześcijańskich Janem Chrzycielem de Rossi'm i najbliższym jego uczniem mons. Józefem Wilpertem ze Śląska (mówiącym jeszcze wówczas po polsku, obecnie dziekanem kolegium protonotariuszy apostoła), z którym się zaprzyjaźnił; pod tegoż to okiem stawał pierwsze kroki w studium Rzymu podziemnego, które wytyczyło i opromieniło kierunek jego prac teologicznych na profesurze uniwersyteckiej, będącej naówczas szczytem jego marzeń.”

W przytoczonym tekście jest mowa, że ks. Wilpert był wówczas uczniem de Rossi'ego, a ks. Bilczewski zaprawiał się w studium pod okiem właśnie de Rossi'ego. Jest tu mowa o jednym mistrzu, a nie o dwóch: „pod tegoż to okiem stawał pierwsze kroki”, rozumie się — de Rossi'ego, w przeciwnym razie powinien by być zwrot „pod ich to okiem...”

Ks. Fijałek podkreślił też w swym artykule wyraźnie o ks. Bilczewskim, odnośnie Jana Chrzyciela de Rossi'ego, że „słuszną chwałę tegoż księcia archeologów chrześcijańskich (zm. 20 IX 1894), którego poczytywał za swego mistrza, opiewał”. A uczynił to w artykule *Giovanni Battista de Rossi* („Przegląd Polski” R. 27: 1893 t. 107 s. 587—600). W artykule tym ks. Bilczewski uczcił pięknie swego mistrza (urodzonego 23 lutego 1822 roku), który niezamordowanie poświęcił 35 lat życia na zbadanie cmentarza św. Kaliksta, a owoce swych badań złożył w trzech tomach (in folio) dzieła *Roma Sottereanea* (1864, 1867, 1877). Wyniół